

De Knobbelzwaan, zo Nederlands als de veenweiden

Paul J. Marcus

Dit verhaal is een reactie op de stellingnames in Het Amsterdamse Beestenboek over de Knobbelzwaan. Eerder verscheen een iets kortere versie op AVN (Amsterdams VogelNet). Het is het verslag van een historisch onderzoek dat ik onlangs heb gedaan naar aanleiding van de beweringen in dat boek over de Knobbelzwaan. Mijn opvattingen hieromtrent zijn nog in beweging en er dienen zich nog geregeld nieuwe feiten aan. Het navolgende is dus een voorlopige stand van zaken. Er is een keur aan bronnen die ik hier onbesproken laat. Ook liet ik de discussie nog even achterwege over de status van de Knobbelzwaan als broedvogel in pre-, proto- en vroeg-historische tijden. Ik denk overigens wel dat hij hier broedde. Dat maakt het namelijk eenvoudiger om jongen te fnuiken [kortwieken; red] en te merken. Dat zou ook met ruiende vogels op grotere wateren kunnen gebeuren. Dat ruien geschiedt overigens niet al te ver van de broedgebieden. Een ander punt is de soortkeus. Knobbelzwanen waren kennelijk eenvoudiger te bemachtigen om te fnuiken dan Wilde of Kleine Zwanen, die immers niet zijn gerekruteerd voor de zwaandrift. Het zwaandriften zal dus geen winterbezigheid zijn geweest. Als ik de Lex Salica goed begrijp, probeerden de Franken ook de Kraanvogel te domesticeren. Als dat was gelukt, had mevrouw Dijkma onlangs ook de kraandrift hebben kunnen verbieden. In de media wordt ons door badinerende stadsecologen in het oor getoeterd dat

Knobbelzwanen exoten zijn in Nederland. De definitie van exoot is 'een organisme dat zich met behulp van de mens buiten zijn natuurlijke verspreidingsgebied heeft gevestigd en zich daar zelfstandig handhaaft en voortplant'. De handboeken zijn niet duidelijk over het precieze oorspronkelijke verspreidingsgebied van de Knobbelzwaan. Doorgaans worden Noordoost- en Oost-Europese populaties als wild beschouwd en de westelijke en Midden-Europese als tam. Madge & Burn (Wildfowl 1988) menen zelfs dat uitsluitend de Centraal-Aziatische Knobbelzwanen wild zijn. Gorman stelt in zijn boek over Hongaarse vogels, dat de Knobbelzwanen op het Balatonmeer de broodtest niet doorstaan en dus tam zijn.

Twistpunten De volgende opvattingen wil ik bestrijden:

Ten eerste: gedomesticeerd = geïntroduceerd.

Ten tweede: De Nederlandse Knobbelzwanen zijn verwilderd en dus exoot.

Ten derde: Poolse Zwanen komen uit Polen.

Ten vierde: Over de geschiedenis van de Nederlandse Knobbelzwanen is uit de periode voorafgaand aan de zestiende eeuw vrijwel niets bekend.

Ten vijfde: Knobbelzwanen waren nooit wild in Nederland.

“Eigenlijk hoort de knobbelzwaan hier helemaal niet. Zijn oorspronkelijke leefgebied ligt in Oost-Europa. Vanwege zijn vlees en dons, en ook een beetje vanwege zijn schoonheid hebben onze voorouders hem hiernaartoe gehaald. En nu zie je ze overal.” (Het Amsterdamse Beestenboek, Uitg. Lubberhuizen 2015, blz. 62). *“Voor het dons werden uit Polen speciaal spierwitte knobbelzwanen gehaald. De Poolse nakomelingen hebben vleeskleurige poten en de vleeszwanen hebben zwarte poten. ... De jongen van de Poolse zwanen zijn wit en de jongen van de vleeszwanen zijn bruingrijs. Maar er zijn veel gemengde huwelijken, waardoor het lang niet altijd meer duidelijk is.”* (Het Amsterdamse Beestenboek, blz. 62)

Volgens Het Amsterdamse Beestenboek is de Knobbelzwaan in Nederland dus een exoot. De soort hoort hier helemaal niet, want hij is geïmporteerd uit Oost-Europa. De Poolse Zwaan is zelfs afkomstig uit Polen. Poolse Zwanen zijn witgeboren Knobbelzwanen. Het Beestenboek staat niet alleen in de opvatting dat de Knobbelzwaan een introductie is in de Nederlandse avifauna. BWP (1977) en Bauer & Glutz (1968) menen ook dat de West-Europese Knobbelzwanen allemaal geïmporteerd zijn vanuit hun eigenlijke broedgebied. BWP maakt nog een uitzondering aangaande de Engelse zwanen, die vermoedelijk ooit uit het wild zijn ingeburgerd. Zowel BWP als B&G meent dat de Engelse domesticatie van deze zwaan al in de (vroege) middeleeuwen plaatsvond, maar over de continentale wordt op zijn minst gesuggereerd, dat ze daar pas vanaf de 16e en 17e eeuw werden getemd. En uiteraard geïntroduceerd als parkzwanen. Oudere bronnen worden niet aangehaald. Het Beestenboek noemt overigens niet één bron.

Steeds worden, in mindere mate ook bij Ruitenbeek/Harild-Andersen (1979), de oudere Nederlandse historische bronnen en archeologie vrijwel genegeerd. Wat dat laatste betreft, is een blik op Archis Boneinfo heel verhelderend: De Knobbelzwaan is hier al voortdurend present met ingang van het mesolithicum. Raadpleging van enkele historische bronnen maakt duidelijk dat de Knobbelzwaan hier al ver voor de

zestiende eeuw werd gehouden in halfwilde staat. Het scenario dat mij voor de geest zweeft is het volgende:

- A. Prehistorie, mesolithicum t/m ijzertijd: wilde Knobbelzwanen, jachtbuit;
 - B. Romeinse tijd: idem;
 - C. Merovingische tijd: jachtbuit en zwaandrift, zie Lex Salica en Boneinfo cluster 1959 (context: landbouw);
 - D. Karolingische tijd t/m Ottoonse tijd: wilde broedpopulatie wordt in de loop van de tijd geheel verdrongen door zwaandrift, waarvoor de kandidaten zijn gerekruteerd uit een van oorsprong wilde Nederlandse populatie.
 - E. Volle en Late Middeleeuwen: zwaandrift is een heerlijk recht, dat kon worden beleend aan personen (zie *Walwin haren Diderics sone* uit 1287, hieronder), aan kloosters en steden. Het is de tijd van de Hanze. De voertaal van dat verbond was Middelnederduits. In Schiller-Lübbens *Mittelniederdeutsches Wörterbuch* is nauwelijks iets aangaande zwanen te vinden. Wel een leuk gezegde: *Nu leet de gans de swanen singen*. Wellicht betekende dat, dat een klein opdondertje een stel grote kerels op de vlucht joeg? En een feestmaal van Hertog Bogislaw de Tiende van Rügen, *die swane to bradende* op het menu had. Voorts *swanenvlot*, dat ook in Noordoost-Nederland bestond waar het synoniem was met zwaandrift. Gezien deze magere attestaties lijkt het me duidelijk dat er geen of nauwelijks zwanen werden verscheept door de Hanze.
 - F. Nieuwe Tijd: 1529 – 1795: Amsterdam heeft de ambachtsheerlijke rechten van Sloten en Nieuwer-Amstel, waaronder het recht van zwaandrift. Van 1529 tot 1672 houdt Amsterdam bovendien Stadszwanen. In 1672 worden de Stadszwanen opgedoekt. In de negentiende en twintigste eeuw is de zwaandrift een agrarische bron van inkomsten. De Poolse Zwaan, een mutatie van de Knobbelzwaan, werd in Nederland populair in deze tijd. Door selectie van witgeboren exemplaren kon deze variant een groot aandeel gaan vormen in de Nederlandse tamme pluimveestapel. Na de Tweede Wereldoorlog verwilderden de reeds in vrijheid rondzwemmende Knobbelzwanen en mengden deze zich wellicht met aanwas uit het wild.
- De soort is bij ons dus niet geïntroduceerd, maar hier te lande gedomesticeerd – voor wat dat waard is in dit geval! – en weer verwilderd. De Poolse Zwaan komt niet uit Polen. De naam is voor het eerst gepubliceerd door William Yarrell in 1838: *Polish Swan*. Die liet zich, precies als later de schrijvers van het Beestenboek, bedotten door fabeltjes over de herkomst van witte zwanen.

Enkele bronnen in historisch perspectief:

- A. Prehistorie, Mesolithicum t/m IJzertijd: wilde Knobbelzwanen, jachtbuit; bronnen archeologie Archis Boneinfo.
- B. Romeinse tijd: wilde Knobbelzwanen, jachtbuit: bronnen archeologie Archis Boneinfo.
- C. Merovingische tijd: jachtbuit en zwaandrift: geschreven bronnen: Lex Salica; bronnen archeologie: Archis Boneinfo, m.n. cluster 1959 (context: landbouw).

De Gierzwaluw

- *Lex Salica, de Salische Wet*

De Salische Franken leefden in een groot gebied dat centraal, zuid- en zuidoost Nederland, vrijwel geheel België, een deel van Duitsland, en Noord-Frankrijk omvatte. Hun taal was het Oudnederfrankisch dat als voorloper van het Nederlands wordt beschouwd. De Malbergse glossen zijn meer of minder verminkte weergaven van woorden in die taal.

“*Si quis grugem aut cicenum domesticum furauerit, mallobergo ortfocla,...*’Als iemand een kraanvogel of een tamme zwaan steelt, malbergse glosse *ortfogal* ‘tuinvogel’, ...” (Eckhardt, 1969).

De zwaan en de Kraanvogel worden in het citaat, stammend uit de periode 480-750, als eigendom voorgesteld. Je kunt namelijk alleen iets stelen, als het van iemand is. De zwaan is hier zelfs al gedomesticeerd, al moeten we ons daar geen al te huiselijke voorstelling van maken. Bovendien zijn zwaan en Kraanvogel in een van de latere versies van plaats verwisseld, zodat opeens de Kraanvogel het predicaat *domesticum* krijgt. Dat begrip ‘tuinvogel’ – als dat al een correcte interpretatie is van *ortfocla* – slaat in ieder geval niet op echt tam pluimvee. Het is behalve op de Kraanvogel en de zwaan van toepassing op bepaalde roofvogels die gestolen kunnen worden, maar niet op kip, gans en eend. Uit 810 stamt een vee-inventaris van vier koninklijke domeinen in Noord-Frankrijk. Daarin worden wel ganzen, eenden, kippen en pauwen genoemd, maar Knobbelzwaan, Kraanvogel en roofvogels ontbreken (Slicher van Bath, 1960, blz. 77). In de lijst van Archis Boneinfo (Cluster 1959) van vogelbotten uit Oegstgeest uit de Merovingische periode (500-700) worden Knobbelzwanen als mogelijk tam gekwalificeerd. Deze data zijn veel ouder dan het oudste Engelse materiaal uit 966.

D. Karolingische tijd t/m Ottoonse tijd: wilde broedpopulatie wordt in de loop van de tijd geheel verdrongen door zwaandrift, waarvoor de kandidaten zijn gerekruteerd uit een van oorsprong wilde Nederlandse populatie. Geschreven bronnen toponymie, bronnen archeologie: Archis Boneinfo.

- *Zwaan (1) in het Oudnederlands Woordenboek*

De toponiemen met alvit, elvit: *Eluiteri*. Elfterheurne bij Losser, gedateerd 991-1000 (ONW s.v. elvit ‘zwaan’). *Aluitlo* Elft, Wieringen, gedateerd 918-948 kopie 11de eeuw (ONW s.v. elvit ‘zwaan’).

Zilveren zwanenring met het wapen Fogelsangh (1647) uit het Fries museum

Oudnederlands *elvit/alvit* is één van de twee woorden die ‘zwaan’ betekenen in het Germaans, reconstructie **albut-*, verwant met Russisch *lebed* ‘zwaan’, niet met Latijn *olor* ‘zwaan’ (Kroonen, 2013).

Het Oudnederlandse materiaal (van voor 1200) betreft delen van toponiemen. De tiende-eeuwse plaatsnaam *Aluitlo* is een samenstelling van de Oudnederlandse

vogelnaam **alvit* ‘zwaan’ en *lo* ‘bos’. Deze plaats op Wieringen bestaat nog steeds, de huidige naam is Elft. *Eluiteri* heet tegenwoordig Elfterheurne (Losser, Overijssel). Dat *heurne* ontbreekt nog in de oude attestatie: *eluiteri* is een samenstelling van Oudnederlands **elvit* ‘zwaan’ en *hara* ‘zandrug’ (een element dat ook deel uitmaakt van de naam *Haarlem*).

E. Volle en Late Middeleeuwen: zwaandrift is een heerlijk recht dat kon worden beleend aan personen, aan kloosters en steden; geschreven bronnen: toponymie in Oudnederlands, in Middelnederlands Register Grafelijke Kanselarij Holland nr. 318, Middelnederlands Woordenboek van INL-GTB; archeologie Archis Boneinfo.

- *Zwaan (2) in het Oudnederlands Woordenboek*

De toponiemen met zwaan: *Suanesdrisch*. Zwaansdries 1139 (kopie 1391-1400) (ONW s.v. swano ‘zwaan’); in een jongere versie: *Suanesdrifth* Zwaansdrift 1179 nieuwe ontginning op een thans onbekende plek aan de Gouwe in Zuid-Holland (ONW s.v. swano ‘zwaan’). Zwaan is verwant met Latijn sonus ‘geluid’ en Sanskrit *svánati* ‘(hij) klinkt, maakt geluid’ (Kroonen, 2013).

Op de vogelnaam *zwaan* is de plaatsnaam *Suanesdrisch* uit 1139 voor een destijds nieuwe ontginning aan de Gouwe in Zuid-Holland van toepassing. Een *drisch*, ouder **priesk* is een ‘waardeloos, braakliggend terrein’. Kennelijk raakte dit woord in onbruik in de tussenliggende periode, want in 1179 heet hetzelfde terrein opeens *Suanesdrifth*. Dat is bijna precies hetzelfde woord als *zwaandrift* – in *zwaandrift* ontbreekt de genitiefuitgang die we in 1179 nog wel zien -, een praktijk die pas zeer onlangs is verboden. Kennelijk werden de half gedomesticeerde Knobbelzwanen destijds al beheerd op die wijze, want hoe komt de schrijver er anders in 1179 bij om van zwaansdries, zwaansdrift te maken?

- *Het leenregister van de grafelijke kanselarij van Holland 1282-1287*

Onder nummer 318 staat een aardige entry: “*Walwin haren Diderics sone hevet ontfaen dat ambachte van Snedelwike ende den thiinde, voert in Boescoep dien thiende. Vort in Alferhorne dien thiende, voert ene thiinde in Maselant, half den tiins van Lisse, ende een paer swanen.*” ‘Walwin heer Diederiks zoon heeft ontvangen het ambacht van Snijdelwijk en de tiende, voorts in Boskoop de tiende, voorts in Alpherhoorn de tiende, voorts een tiende in Maasland, half de tiens van Lisse, en een paar zwanen.’ Waar kwam dat paar zwanen vandaan? Waarschijnlijk bevond dit zich al voor de belening in het ambacht Lisse tussen diverse andere zwanenparen die van de graaf waren. Lisse ligt bovendien niet zo ver van Oegstgeest (zie hierboven bij Lex Salica).

- *Middelnederlands Woordenboek* Een citaat in MNW, gedateerd 1432, onder het lemma swaendrift: *Die geheel heerlicheyt tot Noordeloyts, ... mitter rosmeulen, mitter swaendrift, mitter (l. mitten) manscappen, ende der gifte van der kerke daertoe behorende, Matth. Anal. 2, 251 (a. 1432), Holland/Vlaanderen/Brabant, 1401-1600.* Verder nog lemmata pluumgrave, swanengrave, swaenvlot, swanier, swaenrecht.

- *De Knobbelzwaan in Van Oostroms Nobel Streven*

Frits van Oostrom noemt de Knobbelzwaan in zijn recent verschenen boek *Nobel Streven* (Amsterdam, 2017) in een lijst van vondsten bij de Ruïne van Brederode (blz. 43). Op bladzijde 44 lezen we: “*Nog hoger in aanzien stonden zwanen. Zoals al blijkt uit het gegeven dat alleen de graaf ze mocht bejagen en aan zijn tafel (laten) consumeren. Dan wel verkopen, hetgeen een lucratieve handel voor de staatskas schijnt te zijn geweest.*”

In 1344 kon de graaf alleen al uit Kennemerland en West Friesland blijkens de administratie van zijn rentmeester 3653 zwanen te gelde maken. Elke zwaan die neerstreek was in beginsel voor de landsheer; in de winter lokte men ze door op het ijs bonen te strooien en vervolgens netten over ze heen te werpen. Bij wijze van gunst kon de graaf zijn monopolie op deze zwaandrift door-verlenen aan een onderdaan – meestal onder nauwkeurige specificatie van het aantal toegestane vogels. Het geslacht Brederode behoorde in de veertiende eeuw tot die gelukkigen, in elk geval voor het gebied 't Oge (Callantsoog e.o P.J.M.). Zwanen gaven de slotgracht een bijzondere allure, hun veren kwamen goed van pas voor dekbedden en schrijfgerei, en hun vlees gold als een lekkernij, ofschoon zwaar te verteren. ...In de bodem van Santpoort is een messing halsband van een zwaan gevonden, waarin een identificatiemerk staat gegraveerd voor het geval het dier zou wegvliegen. Of de Brederodes voor de (veeleisende) verzorging van hun zwanen een afzonderlijke zwanengraaf (ook wel pluimgraaf) in dienst hadden, is onbekend.” Op bladzijde 61-62 volgt een verslag van de bruiloft in Den Haag op 5 april 1394 van Hertog Albrecht van Beieren, graaf van Holland met Margaretha van Kleef (de hertog was 58 en zijn toekomstige gade rond de 18): *“Het huwelijk was uiteraard een feest met luisterrijke banketten. (Alleen al uit Kennemerland waren vier wagens nodig om aldaar gevangen zwanen voor consumptie naar Den Haag te transporteren.)”* Volgens Van Oostrom werden Knobbelswanen kennelijk in de winter gelokt met bonen op het ijs. Het is wel mogelijk dat dit een jachtmethode was, maar het zwaandriften lijkt volgens mij toch meer op het Engelse *swan-apping* dat in de nazomer gebeurde voordat de jonge zwanen vliegvlug waren. De in een stroomgebied aanwezige paren zwanen met hun jongen werden bijeengedreven, geleewiekt en gemerkt onder toezicht van een beambte van de koning. Uit de passage over Walwin van Sassenem uit 1282 blijkt dat het gaat om een specifiek paar zwanen, niet zozeer om het recht om wilde exemplaren te vangen. Walwin mocht een paar de zijne noemen en de jongen daarvan oogsten.

F. Nieuwe Tijd: de periode na 1500, waarover alle boeken over Knobbelswanen het vrijwel uitsluitend hebben. Hooguit terloops wordt even ingegaan op de voor-geschiedenis. Yarrell 1843 vermeldt nog wel vijftiende-eeuwse verordeningen in Engeland. De domesticatiegeschiedenis van de Knobbelswaan in Nederland is echter veel ouder zoals blijkt uit dit verhaal.

Conclusie De Knobbelswaan is hier altijd al geweest, althans de laatste pakweg zeventuizend jaar. De Knobbelswaan heeft hier te lande, waarschijnlijk al vanaf de Laat-Romeinse tijd, en in Engeland en wellicht Noord-Duitsland, een domesticatieproces doorgemaakt. Dat proces heeft in Nederland geleid tot een groot aandeel Poolse Zwanen in de Knobbelswanenpopulatie. Bovendien zijn er gedragsveranderingen te zien bij tamme zwanen ten opzichte van onaangeroerd gebleven, wilde Knobbelswanen. Nadat de hele wilde populatie is vervangen door een tamme, verwilderden de tamme weer. Als er al een handel van oost naar west in Knobbelswanen heeft plaatsgevonden in de tijd dat ze hier werden gedomesticeerd, zijn de sporen daarvan onvindbaar. De Hollands-Friese wildernissen zijn veranderd in veenweiden. De natuur hier is getemd, veranderd, maar niet geïmporteerd. De Knobbelswaan was hier ook en is hier veranderd. Er is geen reden om te geloven dat hij wel is geïntroduceerd.

FOTO: ROEEL BOS

De twee witgeboren jonge zwanen worden Poolse Zwanen genoemd.

Literatuur Archis Boneinfo, online informatie over dierlijke resten in de Nederlandse archeologie.

Bauer, K.M., Glutz von Blotzheim, U.N., Handbuch der Vögel Mitteleuropas, Band 2, Frankfurt am Main 1968. (B&G)

Blokker, A., Brouwer A., Daalder, R., & Timmermans, G., Het Amsterdamse Beestenboek, Geïllustreerde Dierengids, Uitgeverij Bas Lubberhuizen, 2015.

Cramp, S., Simmons, K.E.L., Handbook of the Birds of Europe, the Middle East, and North Africa, Volume 1, Oxford, 1977, (BWP)

Eckhardt, K.A., Lex Salica, Monumenta Germaniae Historica, Lex Salica, Hannover 1969. Online.

Gorman, G., The Birds of Hungary, Helm, 1996.

INL-GTB, Middelnederlands Woordenboek, MNW online-versie.

INL-GTB - Oudnederlands Woordenboek, ONW, online-versie.

INL-GTB Vroeg-Middelnederlands Woordenboek, VMNW, online-versie.

Kroonen, G., Proto-Germanic Etymological Dictionary, Leiden-Boston, 2013.

Madge, S., Burn, H., Wildfowl, Helm 1988,

Muller, Joh., Bijdragen en Mededeelingen van het Historische Genootschap, Deel 22, Amsterdam 1901. DBNL Online.

Oostrom, Frits van, Nobel Streven Het onwaarschijnlijke maar waargebeurde verhaal van ridder Jan van Brederode, Prometheus, Amsterdam, 2017.

Ruitenbeek, W., en Andersen-Harild, P., De Knobbelzwaan, Kosmos Vogelmonografieën, 1979

Schiller-Lübben, Mittelniederdeutsches Wörterbuch, online op DRW.

Yarrell, W., A History of British Birds, London, 1843